

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

XORAZM MINTAQASINING TARIXIY-GEOGRAFIK VA ETNIK OMILLARI ASOSIDA XORAZM TURKIYSINING VUJUDGA KELISHI

Dilnoza Abduvaliyeva

Jizzax davlat pedagogika universiteti, dotsent

Annotatsiya

Maqolada Xorazm turkiysining shakllanishiga ta'sir etgan tarixiy-geografik va etnik omillar kompleks tarzda tahlil qilindi. Shuningdek, "Nahj ul-farodis" asari lingvistik manba sifatida baholanib, uning til xususiyatlari orqali o'rta asr turkiy til taraqqiyoti yoritildi.

Kalit so'zlar: Xorazm turkiysi, tarixiy-geografik omillar, etnik jarayonlar, turkiylashuv, Nahj ul-farodis.

ФОРМИРОВАНИЕ ХОРЕЗМСКОГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ И ЭТНИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ХОРЕЗМСКОГО РЕГИОНА

Дилноза Абдувалиева

Джизакский государственный педагогический университет, доцент

Аннотация

В статье были проанализированы историко-географические и этнические факторы формирования хорезмийского тюркского языка. Произведение «Нахдж ал-Фарадис» было рассмотрено как важный лингвистический источник, отражающий развитие средневекового тюркского языка.

Ключевые слова: хорезмийский тюркский язык, историко-географические факторы, этнические процессы, тюркизация, Нахдж ал-Фарадис.

THE EMERGENCE OF KHOREZM TURKIC BASED ON THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL AND ETHNIC FACTORS OF THE KHOREZM REGION

Dilnoza Abduvaliyeva

Jizzakh State Pedagogical University, Associate Professor

Abstract

The article analyzed historical-geographical and ethnic factors that influenced the formation of Khorezm Turkic. It also evaluated "Nahj al-Faradis" as a linguistic source and highlighted features of medieval Turkic language development.

Keywords: Khorezm Turkic, historical geography, ethnic processes, Turkicization, Nahj al-Faradis.

Turkiy xalqlarning boy adabiy merosiga mansub ko'plab nodir asarlar bugungi kunga qadar turli mamlakatlar kutubxonalarida qo'lyozma holda saqlanib kelmoqda [5]. Ana shunday muhim yodgorliklardan biri "Nahj ul-farodis" asari bo'lib, u turkiyshunoslikda XIV asr Xorazm yozma yodgorligi sifatida baholanadi [9]. Ushbu asar nafaqat diniy-adabiy mazmuni, balki til xususiyatlari jihatidan ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, uning til materiallari Xorazm turkiysining shakllanish bosqichlarini aniqlashda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Xorazm turkiysi esa shu yerda yashagan turkiy urug'-qabilalar hamda hududning tarixiy va geografik xususiyatlari asosida shakllangan.

Ma'lumki, Xorazm Orol dengizining janubiy hududlari va Amudaryoning har ikki sohilida joylashgan qadimiy tarixiy-geografik mintqa hisoblanadi. Hozirgi kunda bu hudud asosan O'zbekiston va Turkmaniston davlatlari tarkibiga kiradi hamda Markaziy Osiyoning eng qadimgi madaniy va siyosiy markazlaridan biri sifatida e'tirof etiladi [4]. Tarixiy manbalarda "Xorazm" atamasi dastlab Amudaryoning quyi oqimi va unga tutash vohalarni anglatgan geografik tushuncha sifatida qo'llangan. Keyinchalik, ayniqsa, arab istilosidan so'ng ushbu atama asta-sekin aniq siyosiy-hududiy birlik nomiga aylangan va tarixiy manbalarda mamlakat nomi sifatida mustahkamlangan. Shu bilan birga, bu hudud aholisi "xorazmliklar" nomi bilan atalib, mazkur atama umumiy etnonim sifatida ham qo'llanilgan [2]. Shu jihatdan qaraganda, Xorazm nomi nafaqat muayyan geografik hududni, balki uzoq tarixiy davr davomida shakllangan siyosiy, madaniy va etnik birlikni ifodalovchi tushuncha sifatida muhim ahamiyatga ega [3].

Xorazm Markaziy Osiyoning g'arbiy qismida, Samarqand va Buxoro kabi yirik siyosiy-madaniy

markazlardan nisbatan chetroqda joylashgan muhim tarixiy-geografik hudud hisoblanadi. U sharqda Qirg'iz dashtlari va Qizilqum cho'li, g'arbda esa Qoraqum cho'li bilan chegaralangan bo'lib, Jayhun (Amudaryo) daryosi mintaqaning iqtisodiy va ijtimoiy hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Daryo suvlari asosida shakllangan sug'orma dehqonchilik tizimi hamda daryo keltirgan unumdor cho'kindi tuproqlar hududda qadimdan barqaror aholi manzilgohlari va rivojlangan voha xo'jaligining shakllanishiga imkon yaratgan.

Xorazmning yana bir muhim jihati uning Osiyoning yirik madaniy va iqtisodiy markazlari — Eron, Hindiston va Xitoyi Janubiy Rossiya hamda Sibir dashtlari bilan bog'lovchi savdo yo'llari chorrahasida joylashganidir. Shu sababli u mintaqalararo savdo va iqtisodiy aloqalarda muhim vositachi hudud sifatida faoliyat ko'rsatgan. Bundan tashqari, Amudaryo va uning asosida shakllangan keng sug'orish tarmoqlari hududning tabiiy mudofaa imkoniyatlarini kuchaytirgan. Daryo va kanallar ayrim hududlarda tabiiy to'siq vazifasini bajarib, tashqi kuchlarning voha ichkarisiga kirib borishini qiyinlashtirgan. Natijada Somoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar davrida Xorazmga tayinlangan hokimlar ko'pincha qisqa vaqt ichida siyosiy mustaqillik e'lon qilib, mustaqil hokimiyat tuzilmalarini shakllantirishga muvaffaq bo'lganlar.

Xorazm turkiysining shakllanishi va "Nahj ul-farodis" asarining til xususiyatlari turli tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Xususan, asarning ba'zi til xususiyatlari E. Fozilov tomonidan tadqiq qilingan, olimning XIV asr Xorazm manbalari so'z boyligini o'zida mujassam etgan ikki jildlik lug'atida yodnomada qo'llangan talay so'zlar izohlangan [9]. Y. Ekman tomonidan nashr etilgan "Nahj ul-farodis" matni esa ushbu asarning lingvistik jihatdan chuqur o'rganilishiga asos yaratgan [10]. Shuningdek, Aysu Ata va boshqa olimlar Xorazm turkiysini "Xorazm — Oltin O'rda turkchasi" doirasida ko'rib, uning aralash til xususiyatlarini ta'kidlaydilar [1].

Mazkur tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va lingvistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Asarning til materiallari boshqa yozma yodgorliklar bilan solishtirilib, undagi lahjaviy unsurlarni aniqlashga harakat qilindi. Shuningdek, tarixiy manbalar asosida Xorazm hududining etnik va siyosiy rivoji ham tahlil qilindi.

Xorazm turkiysining shakllanish jarayonini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu hodisa oddiy lingvistik rivojlanish natijasi emas, balki murakkab tarixiy va etnik jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Xorazm hududining savdo yo'llari chorrahasida joylashgani turli xalqlar va qabilalarning bu yerda doimiy aloqada bo'lishiga sabab bo'lgan [7]. Natijada til muhitida ham sezilarli o'zgarishlar yuz bergan.

Tarixiy manbalar asosida aytish mumkinki, dastlab bu hududda eroniy xorazmiy tili hukmron bo'lgan [4]. Biroq turkiy qabilalarning, xususan, o'g'uz, qipchoq va qang'li guruhlarining ko'chib kelishi bilan til muhiti asta-sekin o'zgarib borgan. Bu jarayon bir zumda emas, balki bosqichma-bosqich kechganini ko'rish mumkin. Dastlab ikki tillilik holati kuzatilgan bo'lsa, keyinchalik turkiy tilning ustun mavqega ega bo'lishi bilan yakunlangan.

XI–XII asrlarga kelib Xorazm hududida turkiylashuv jarayoni deyarli nihoyasiga yetgan va yangi til — Xorazm turkiysi shakllangan. Ushbu til o'zida turli turkiy lahjalar unsurlarini mujassam etgani bilan ajralib turadi. Ayniqsa, unda o'g'uz va qipchoq elementlarining birgalikda uchrashi bu tilning aralash xarakterga ega ekanini ko'rsatadi [8].

Bizning fikrimizcha, Xorazm turkiysining eng muhim xususiyati aynan uning ko'p qatlamli tuzilishidir. Chunki tilning lug'aviy boyligi va grammatik tizimida turli lahjalarning izlari aniq seziladi. Bu esa, o'z navbatida, tilning shakllanishida etnik tarkibning murakkabligi muhim omil bo'lganini tasdiqlaydi.

"Nahj ul-farodis" asari esa ushbu jarayonning muhim yozma manbalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Asarda uchraydigan til unsurlari uning keng lingvistik asosga ega ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, asarning sodda va tushunarli tilda yozilgani uning keng ommaga mo'ljallanganini anglatadi. Shu jihatdan qaraganda, "Nahj ul-farodis" nafaqat diniy-adabiy asar, balki Xorazm turkiysining shakllanish bosqichini aks ettiruvchi muhim lingvistik manba sifatida baholanishi mumkin. Mazkur asarni tahlil qilish orqali o'rta asr turkiy tilining rivojlanish jarayonlari haqida muhim xulosalarga kelish mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm turkiysining shakllanishi ko'p bosqichli tarixiy va etnik jarayonlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Xorazm hududining Amudaryo bo'yida joylashgani, savdo yo'llari chorrahasida bo'lishi va turli xalqlar o'rtasidagi faol aloqalar bu jarayonning tezlashishiga xizmat qilgan. Aniqlanishicha, dastlab hududda eroniy xorazmiy tili ustun bo'lgan bo'lsa-da, turkiy qabilalarning bosqichma-bosqich kirib kelishi natijasida til muhiti sezilarli darajada o'zgargan. Dastlab ikki tillilik holati yuzaga kelgan, keyinchalik esa turkiy tillar ijtimoiy va siyosiy jihatdan ustun mavqega ega bo'lib, asosiy

aloqa vositasiga aylangan. XI–XII asrlarga kelib turkiylashuv jarayoni yakuniy bosqichga yetgan va natijada Xorazm turkiysi shakllangan. Ushbu til oʻzida oʻgʻuz, qipchoq va boshqa turkiy lahjalarga xos unsurlarni mujassam etgani bilan ajralib turadi. Bu holat Xorazm turkiysining aralash til sifatida shakllanganini koʻrsatadi. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, “Nahj ul-farodis” asari ushbu til jarayonining muhim yozma manbalaridan biri hisoblanadi. Asarda turli lahjalar unsurlarining birgalikda qoʻllanishi uning keng lingvistik asosga ega ekanini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, asarning sodda va tushunarli tilda yozilgani uning keng auditoriyaga moʻljallanganidan dalolatdir. Natijalar umumlashtirilganda, Xorazm turkiysi murakkab tarixiy va etnik jarayonlar natijasida shakllangan boʻlib, u keyingi davr turkiy adabiy tillarining rivojlanishida muhim bosqich vazifasini bajargan, degan xulosaga kelish mumkin.

Yuqoridagi tahlillar shuni koʻrsatadiki, Xorazm turkiysining shakllanishi murakkab tarixiy, geografik va etnik omillar taʼsirida yuzaga kelgan koʻp bosqichli jarayon hisoblanadi. Xorazm hududining strategik joylashuvi, savdo yoʻllari chorrahasida boʻlishi hamda turli qabilalarning bu hududda oʻzaro aralashuvi til taraqqiyotiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan. Tadqiqot natijalariga koʻra, dastlab hududda eroniy xorazmiy tili mavjud boʻlgan boʻlsa-da, turkiy qabilalarning kirib kelishi natijasida til muhiti asta-sekin oʻzgarib, turkiy tillarning ustun mavqega ega boʻlishi bilan yakunlangan. XI–XIV asrlarga kelib esa Xorazm turkiysi shakllanib, u oʻzida oʻgʻuz, qipchoq va boshqa turkiy lahjalar unsurlarini mujassam etgan aralash til sifatida namoyon boʻlgan. “Nahj ul-farodis” asari ushbu jarayonning muhim yozma guvohi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, Xorazm turkiysi keyingi davr turkiy adabiy tillarining rivojlanishiga zamin yaratgan muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Shu sababli ushbu tilni va unga oid yozma yodgorliklarni chuqur oʻrganish turkiyshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biri boʻlib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Ata A. Harezmi — Altın Ordu Türkçesi. — Istanbul, 2002.
2. Herodotus. The Histories / trans. by G. Rawlinson. — Moscow, 1913.
3. Kafesoğlu İ. Harezmişahlar Devleti Tarihi (485–618/1092–1221). — Ankara, 1984.
4. Sagdullayev A.S. va boshq. Oʻzbekiston tarixi (Xorazm tarixi). — Toshkent: Oʻzbekiston, 2023.
5. Süleymaniye Kütüphanesi. Yeni Cami 879. — Fol. 2b, 4/13.
6. Togan Z.V. Harezmi Kültür Vesikaları. — Istanbul, 1951.
7. Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Fan, 1968. — T. 1.
8. Koshgʻariy M. Turkiy soʻzlar devoni (Devonu lugʻoti-t-turk). — Toshkent: Mumtoz soʻz, 2016. — T. 1.
9. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века: в 2 т. — Ташкент, 1966–1971.
10. Eckmann J. Nehcü'l-Ferâdis I: Tıpkıbasım. — Ankara, 1956.